

DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-396-408

УДК 347.92

Г. П. ТИМЧЕНКО,доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник*

ORCID: 0000-0003-4263-9948

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ТА СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ

У роботі проведено дослідження в історико-правовому контексті диспозитивності в цивільному судочинстві, виявлені витоки сучасної системи принципів, основні етапи розвитку цивільного процесуального законодавства та еволюції доктрини диспозитивності, особливості наукової думки з питань її поняття й змісту, запропоновані нові методологічні підходи в розумінні диспозитивності та її визначення, дається прогноз розвитку цивільної процесуальної теорії і практики.

Ключові слова: цивільне судочинство, диспозитивність, розпорядчі права сторін, змагальність, судова реформа.

Tymchenko Hennadiy. Dispositive principle in civil proceedings: the evolution of views and modern understanding

The research in the historical and legal context of dispositive principle in civil proceedings is given in this article. The origins of the modern system of principles, the main stages of development of civil procedural law and the evolution of the doctrine of dispositiveness features of scientific thought on its concept and content are identifies. It is proposed new methodological approaches in definition, and perspective of the development of civil procedural theory and practice is given.

Key words: civil proceedings, dispositive principle, administrative rights of the parties, adversarial proceedings, judicial reform.

Постановка проблеми. Сьогодення цивільного судочинства являє свого роду перехідний період, котрий дає можливість поліпшення діючої моделі судової влади і законодавства про судочинство, уточнення прогнозів їх подальшого розвитку, засобів і методів досягнення бажаних цілей. Тому актуальними є не тільки нові дослідження прикладного характеру, але й продовження на новому рівні і в нових умовах розробки тієї проблематики, котра вже була свого часу визначена вченими-процесуалістами, однак в силу різних причин так і не отримала свого остаточного вирішення. До такого роду проблем можна віднести і проблему диспозитивності.

* **Tymchenko Hennadiy**, Doctor of Juridical Sciences, Senior Research Officer

Огляд літератури. До питань диспозитивності судочинства як орієнтирів побудови процесуальної діяльності вчені зверталися ще на початку становлення вітчизняної процесуальної науки (К. І. Малишев, С. В. Пахман, Є. О. Нефедьєв, І. Є. Енгельман, Є. В. Васьковський, А. Х. Гольмстен, О. М. Краєвський, М. О. Гордон, Т. М. Яблочков). І хоча ці дослідження мали фрагментарний характер, зазнавали на собі більшою мірою вплив зарубіжної правової думки, попри це вони першими викликали науково-практичний інтерес до проблематики принципів судочинства.

Радянська процесуальна наука також не втрачала інтересу до дослідження диспозитивності як однієї з основних засад процесуальної діяльності. Про це свідчить велика наукова спадщина радянської епохи. Зрозуміло, що існуюча на той час наукова ідеологія, певні обмеження у формулюванні отриманих висновків і поданих пропозицій не могли не вплинути на розроблену теорію диспозитивності (О. П. Клейнман, В. М. Семенов, Р. Е. Гукасян, В. С. Букіна, А. О. Ференс-Сороцький, М. Г. Авдюков, О. Т. Боннер, М. А. Гурвич, І. О. Євтодєєва, І. М. Поляков, Н. О. Чечіна, М. Й. Штефана та інші).

Для сучасних правознавців проблематика диспозитивності стала не менше, а можливо, і більш гострою, ніж будь-коли (Ю. В. Білоусов, С. С. Бичкова, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, О. В. Гетманцев, К. В. Гусаров, О. В. Дем'янова, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Ю. В. Навроцька, Ю. Д. Притика, В. І. Тертишніков, С. Я. Фурса, М. М. Ясинок).

Постановка проблеми. Наявність цивільної процесуальної форми як універсальної свідчить про важливість всебічного вивчення питань сутності диспозитивності у цивільному судочинстві та формування на цій основі концепції розвитку процесуальних форм.

Мета та завдання дослідження. Мета статті полягає в аналізі сутності диспозитивності в цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Диспозитивність має свої витоки у давнині, в тому числі і в Руській Правді. Так, про диспозитивність свідчить положення Руської Правди про те, що судовий процес, який тоді мав назву «тяжебний», починався з наклепу (скарги) тієї сторони, котра вважала свої права порушеними. Як правило, спори сторін розглядалися у той час «на торгу», де після заяви позивача обидва супротивника змагалися перед суддею з метою отримання потрібного їм рішення¹.

Пізніші правові джерела приділяли все більше уваги діяльності суду і відповідно її законодавчому регулюванню. Звичайно, тоді ще далеко не всі процесуальні питання були в полі зору законодавця, навіть не було поділу на кримінальний і цивільний процеси. Більше того, можна навіть говорити, що переважали проблеми кримінального судочинства – захисту державного ладу, публічного порядку, розкриттю різних злочинів приділялося значно більше уваги, ніж розгляду і вирішенню спорів між приватними особами. У цьому плані слушним видається зауваження К. І. Малишева (котрий дослі-

див у історико-правовому контексті розвиток цивільного судочинства від Руської Правди до періоду реформ XIX ст.) про те, що поняття про приватні права у Московській Русі були дуже слабкими².

Проте Магдебурзьке право, Статути Великого князівства Литовського продовжили зберігати і в міру можливості розвивати диспозитивну спрямованість, яка властива раннім нормативно-правовим актам. Зокрема, справа, як і раніше, розпочиналася зі скарги (чолобитної) позивача. Неявка відповідача до суду розцінювалася як визнання ним своєї провини. У разі неприбуття позивача справа підлягала закриттю³. Відповідач вже мав право подати зустрічний позов, у судочинство були внесені також елементи примирення сторін. Інтересно, що таке примирення було можливе на будь-якому етапі судового процесу, аж до початку двобою (поля)⁴.

У подальшому відбулося розмежування проваджень на змагальні і слідчі. Диспозитивність виявлялася в тому, що підставою для порушення справи була позовна чолобитна потерпілої сторони. Обов'язковим було вказати ціну позову та місце проживання позивача (гл. X, ст. 100 і 102 Соборного Уложення 1649 р.). Вибір часу початку судочинства, строків його продовження (перерв) цілком залежав від волі сторін. Неявка позивача у призначений час спричиняла припинення справи без суду.

Законодавство епохи Петра I не привнесло суттєвих змін. Хоча Петру I і «не подобалась свобода сторін у призначенні ціни позову і найманих повірених»⁵, але без диспозитивних прав не можна було обійтися. По суті, реформи, котрі намагався здійснити Петро I були одними з останніх у період до 1864 р.

Розмежування з часів Петра I цивільного і кримінального процесів стало основою для початку теоретичних досліджень проблем процесуального права, хоча перші дослідницькі роботи в цій галузі, що мали фундаментальний характер, відносяться тільки до середини XIX ст. Як відомо, 20 листопада 1864 р. Височайший указ Сенату сповістив про опублікування чотирьох статутів, в тому числі і Статуту цивільного судочинства. По суті, це був перший законодавчий акт, котрий докорінно змінив судочинство і, зокрема, найдетальніше закріпив його диспозитивні засади.

Теоретики процесу в своїх дослідженнях також приділяли значне місце в своїх дослідженнях диспозитивності. Першими почали розробляти цей принцип німецькі вчені-процесуалісти, які заклали основи вчення про диспозитивність у цивільному процесі, яка до цього тривалий час розглядалася як одна із складових принципу змагальності. Особлива роль у науковій розробці диспозитивності, що розглядається належить Гюннеру. На його думку, судовий захист надається тільки у випадку, коли він потрібен, і лише тією мірою і тими засобами, котрих бажає сторона⁶.

Ці теоретичні висновки не пройшли поза увагою вітчизняних вчених. К. І. Малишев при дослідженні основних засад цивільного процесу вважав, що дії суду в процесі залежать від вимог сторін, від їх ініціативи, а спірні

відносини обговорюються за тими тільки фактами, котрі повідомлені суду позовниками⁷. В тому ж плані висловлювався і М. А. Гредескул, ототожнюючи змагальність і диспозитивність у цивільному процесі. На його думку, змагальність – це, головним чином, відбиття основної властивості цивільного права – ним можна вільно розпоряджатися⁸.

При проведенні досліджень у такому напрямі неминуче постає питання про межі дії змагальності. Чи всі правомочності, які входять в її зміст, насправді нею охоплюються? Деякі автори визначили проблему конкретніше: чи слід відносити до доктрини змагальності правило про те, що без позивача немає суду і судового провадження?

В результаті обговорення цих питань намітилася тенденція розмежування прав розпорядження щодо порушення процесу і прав, що пов'язані з процесуальною діяльністю суду⁹. Для першого виду прав було запропоновано використати термін «диспозитивність», для другого – термін «змагальність», котрий вже увійшов у науковий обіг. З огляду на таке розмежування, австрієць К.-Ф. Канштейн право розпорядження сторін поділяв на: а) формальну диспозитивність як право порушувати процес і підтримувати його рух; б) матеріальну диспозитивність як право сторін розпоряджатися своїми правовими претензіями; в) змагальність як право розпорядження фактичним і доказовим матеріалами¹⁰.

Ідея розмежування змагальності і диспозитивності була розвинена і вітчизняними процесуалістами. Зокрема, Є. В. Васьковський у своїх дослідженнях обстоював самостійність існування принципу диспозитивності. Він зазначав, що позовний процес існує для перевірки і остаточного встановлення обґрунтованості вимог, які у переважній більшості випадків впливають із цивільних прав, а оскільки всі цивільні права, за деякими винятками, перебувають у повному розпорядженні своїх володарів, то така ж свобода розпоряджатися має бути надана громадянам стосовно тих самих вимог, які заявлені ними суду. У цьому полягає принцип диспозитивності¹¹.

В. О. Рязановський, котрому належать роботи з обґрунтування судового права, критикував існуючу теорію диспозитивності. Дискутуючи з Є. В. Васьковським, він зазначав, що не можна розглядати принцип диспозитивності як безумовну і непорушну засаду процесу, яка випливає із сутності цивільних прав та не припускає відступів без волі заінтересованих сторін. Розпорядження об'єктом процесу і засобами процесуальної боротьби повинно бути обмеженим в інтересах розкриття матеріальної істини. Зокрема, відмова від позову, визнання позову, мирова угода не мають і не можуть мати характеру безумовних диспозитивних дій у цивільному процесі¹².

Після таких дискусій можна погодитися з висновком С. А. Сапожнікова, що, незважаючи на відмінність поглядів і підходів, дореволюційна юридична наука, зазнаючи певного впливу школи німецьких процесуалістів, все ж пройшла еволюційний шлях від концепції єдиної і неподільної змагальності до надання диспозитивності статусу самостійного принципу¹³.

Руйнація у 1917 р. судової системи і відмова від використання попереднього законодавства призвели до того, що диспозитивність як положення, що виражає свободу сторін, невтручання держави в особисті справи громадян, стала вважатися елементом буржуазного права. Результатом стало її повне заперечення чи, в кращому випадку, критичне ставлення до неї. Проте водночас визнавалося, що навіть у цих умовах повна відмова від диспозитивності та її впливу на все судочинство в принципі є неможливою, оскільки певні процесуальні права органічно з нею пов'язані. У зв'язку з цим перед теорією постало завдання по-новому сформулювати цей принцип, наповнити його новим змістом, відмінним від колишнього.

Виконання згаданого завдання спричинило появу специфічного принципу – радянської диспозитивності. Своєрідність цього принципу полягала в тому, що особиста ініціатива сторін у процесі доповнювалася активною діяльністю суду та інших державних органів. Тому там, де з тих чи інших причин ініціатива окремого громадянина, його активність в захисті своїх прав недостатньо себе виявляють, там повинні діяти активніше суд і прокуратура. Таким чином, диспозитивність мала двоєдину основу – ініціативу сторін у сполученні з активністю суду, прокуратури і окремих державних і громадських організацій¹⁴.

За справедливим зауваженням Т. В. Ярошенко, у процесуальному законодавстві принцип диспозитивності знаходив своє відбиття на всіх стадіях процесу і був спрямований на порушення, рух і закінчення процесу. До змісту принципу входили наступні права.

По-перше, право порушення справи у суді через подання позовної заяви. Закон встановлював, що суд починає розгляд справи не інакше як після отримання заяви заінтересованої сторони, тобто особи, яка захищає свої права або свої інтереси (ст. 2 ЦПК 1924 р.). Ця стаття надавала прокуророві право не тільки почати справу шляхом пред'явлення позову, але й вступити у справу на будь-якій стадії процесу, якщо цього потребує охорона інтересів держави і трудящих. Згодом дане положення було відтворене у ст. 5 ЦПК 1963 р.

По-друге, право визначення обсягу і меж судового захисту. При зверненні за судовим захистом позивач не тільки мав право, але й був зобов'язаний зазначити підставу і обсяг своїх позовних вимог (ст. 76 ЦПК 1924 р., ст. 137 ЦПК 1963 р.), що не позбавляло його права під час розгляду справи судом змінити підставу позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог (ст. 2 ЦПК 1924 р., ст. 103 ЦПК 1963 р.). Водночас закон не зв'язував суд підставою і межами вимог, зазначених сторонами. Суд мав право визначити обсяг судового захисту відповідно до закону і справжніх обставин справи. Так, згідно зі ст. 179 ЦПК 1924 р., якщо розмір позовних вимог не визначений угодою сторін або законним порядком (вексель, договір, тарифи тощо), то суд при винесенні рішення міг вийти за межі заявлених позивачем вимог.

По-третє, право відмови від подальшого використання процесуальних засобів. Позивач мав право відмовитися від поданої заяви; відповідач мав

право визнати позовну вимогу; сторони могли укласти мирову угоду. Проте розпорядчі дії сторін були необов'язковими для суду. Припинення провадження у справі наставало тільки у випадку, коли суд визнавав це необхідним. Перед цим суд був зобов'язаний перевірити, чи не суперечать розпорядчі дії сторін закону, чи не порушують вони права і інтереси держави, супротивної сторони, третіх осіб, чи не перебувають сторони під впливом обману, погроз, помилок і т. п. Після того як суд переконався, що зазначені розпорядчі дії сторін містять деякі або всі перераховані ознаки, він мав право припинити провадження у справі. У протилежному випадку суд зобов'язаний розглянути справу по суті і постановити судові рішення (ст. 2 ЦПК, ст. 179 ЦПК 1963 р.).

По-четверте, право оскарження судового рішення. При розгляді скарги на судові рішення суд другої інстанції не був обмежений обсягом вимог і доказами, зазначеними в позові, а був зобов'язаний розглянути питання про законність та обґрунтованість судового рішення як в оскарженій, так і в неоскарженій частині. Стаття 245 ЦПК 1924 р. передбачала, що суд вищої інстанції при розгляді касаційної скарги не зв'язаний зазначеними в ній підставами.

По-п'яте, право сторін вимагати перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами. Судові рішення, яке набрало законної сили і виконане, могло бути скасоване за нововиявленими обставинами, що мали істотне значення для справи (ст. 251 ЦПК). Право порушення перегляду рішення за нововиявленими обставинами належало також і прокурору (ст. 251, 252 ЦПК 1924 р., ст. 333 ЦПК 1963 р.)¹⁵.

Отже, аналіз процесуального законодавства радянського періоду дозволяє зробити висновок про наявність наступних тенденцій в його розвитку. З одного боку, це можливість сторін розпоряджатися своїми матеріальними правами у процесі шляхом зміни елементів позову. З другого боку – процесуальна активність суду і прокуратури як державних публічних органів влади, що значною мірою применшувало роль диспозитивності судочинства, вело до її знецінювання.

Теоретичні розробки диспозитивності проходили в напрямі врахування її законодавчого відбиття. Так, О. П. Клейнман у принципі диспозитивності вбачав право сторін розпоряджатися своїми правами у поєднанні з правом прокурора брати участь у процесі і подавати позови, з активністю і ініціативою суду, державних і громадських організацій, із правом суду контролювати розпорядчі дії сторін у процесі¹⁶. Надалі таке тлумачення диспозитивності неодноразово висловлювалося у процесуальній літературі¹⁷.

Водночас група вчених виступила проти включення до диспозитивності публічної складової. Зокрема, В. М. Семенов в одній із своїх праць писав, що диспозитивність – це забезпечена всією структурою судового процесу свобода осіб, які беруть участь у справі, розпоряджатися у процесі матеріальними правами і процесуальними засобами захисту прав, та можливість

активно впливати на здійснення судочинства з метою належного захисту судом прав заінтересованих осіб згідно з законом, інтересами держави і учасників справи¹⁸.

Підхід, запропонований В. М. Семеновим, в цілому був підтриманий багатьма вченими, а теорія розпорядження в її класичному варіанті, тобто яка спирається на автономію особи і має свої витoki в цивільному праві, стала центральною, ключовою майже в усіх дослідженнях диспозитивності, яка є предметом розробок і в сучасний період¹⁹.

М. А. Гурвич плідно використав попередні теоретичні здобутки прихильників теорії розпорядження і запропонував власну концепцію диспозитивності. Його основна теза зводилась до того, що диспозитивність – це свого роду головна рушійна засада всього судочинства²⁰.

Для розвитку процесу, на думку автора, потрібен імпульс, зовнішній стимул, що спричиняє рух, або, іншими словами, рушійна засада, під впливом котрої процес виникає і розвивається. Ця засада відбиває цілі процесу, той інтерес, що в ньому підлягає захисту. Зазначена методологія привела автора до висновку, що у цивільному процесі рушійна засада виражена принципом диспозитивності – внаслідок чого виникнення, розвиток і закінчення процесу відбуваються за вимогами і заявами сторін, які виступають у процесі з метою захисту своїх прав і інтересів²¹.

Зазначимо, що ця концепція набула подальшого розвитку в юридичній науці. Зокрема, О. Т. Боннер зараховував принцип диспозитивності до специфічних цивільних процесуальних принципів, які пронизують все цивільне судочинство – від виникнення конкретної цивільної справи до виконавчого провадження. Він слідом за М. А. Гурвичем називав принцип диспозитивності нормативно-керівним положенням цивільного судочинства, яке визначає рушійну засаду і механізм руху процесу²².

Р. Є. Гукасян також визначав принцип диспозитивності з точки зору динаміки процесу, впливу дій, що становлять зміст цього принципу, на рух процесу. Він вважав, що рух процесу залежить від волі матеріально і особисто заінтересованої особи: їй надається свобода порушувати судовий процес і впливати на його рух²³.

Варті уваги і результати дослідження О. Г. Плешанова. Сутність принципу диспозитивності, на думку цього автора, полягає у нерозривній єдності двох складових: свободи вибору варіанта отримання захисту порушеного права і свободи розсуду сторони у виборі варіантів поведінки в процесі захисту права. Виходячи із такого розуміння, автор сформулював принцип диспозитивності як основоположну ідею, що виражає свободу суб'єктивно заінтересованої особи визначати предмет, форми і способи захисту порушеного права або охоронюваного законом інтересу, а також можливість впливати на результат процесу²⁴.

Беручи до уваги, що законодавець додержується теорії розпорядження, автор вважає логічним детальне обговорення цієї доктрини, виявлення

основних її переваг і недоліків. А втім, робота у цьому напрямі вже проводилася і призвела до появи наступних критичних зауважень.

Перше, на що була звернена увага – проблеми термінологічного характеру, точніше кажучи, перенесення поняття «розпорядження правами», яке склалося в цивілістичній науці, у категоріальний апарат науки процесуального права. Пояснюючи витoki процесуальної диспозитивності, прихильники такого переносу спираються на диспозитивність цивільних та інших суб'єктивних матеріальних прав, невід'ємною властивістю котрої є свобода розпорядження цими правами²⁵.

Навряд чи можна погодитися з простим, механічним використанням такої властивості як свобода розпорядження. Процесуальним правам не притаманна розпоряджувальність у будь-яких формах і випадках²⁶. Спроби застосувати диспозитивність у цивільно-правових конструкціях можуть привести до помилкових висновків про існування якогось спеціального права для такого розпорядження. Як писав у цьому зв'язку С. А. Сапожников, виходить, що для розпорядження суб'єктивними правами потрібно мати ще якесь додаткове право²⁷.

Друге, на що треба звернути увагу – в юридичній літературі вказується, що розгляд принципу диспозитивності у вигляді можливості розпорядження правами не дозволяє розмежувати зміст принципів диспозитивності і змагальності, оскільки можливість (свобода) реалізації процесуальних прав (розпорядження ними) існує і стосовно правомочностей у доказуванні, а це вже належить до змісту принципу змагальності процесу²⁸.

Отже, теорія розпорядження має достатньо серйозні вади, які не дозволяють виявити сутність диспозитивності і деякою мірою ставлять під сумнів її процесуальну самостійність. У випадку визнання цієї доктрини, диспозитивність буде існувати там, де визнаються суб'єктивні права, тобто не тільки в галузях приватного, але й публічного права. Таким чином, диспозитивність із принципу перетвориться на загальну властивість або, інакше кажучи, характеристику права в цілому, що не може не призвести до втрати її самобутності і відповідно визначеності.

Концепція диспозитивності, запропонована О. Г. Плешановим, також викликає деякі запитання. Чи у всіх категоріях цивільних справ можлива різноманітність варіантів поведінки? Уявляється, що для цього є необхідними, як мінімум, наявність альтернативних способів або множинність форм захисту права. Крім цього, варіанти поведінки, їх різноманітність характерні і для інших сфер діяльності, а не тільки для судової, тому варто розкрити її специфіку.

Розуміння диспозитивності як рушійної засади є в цілому найприйнятнішим, оскільки порушення провадження у справі і наступний рух процесуальної діяльності, по-перше, визначаються ініціативою заінтересованих осіб, по-друге, показують роль цього принципу. Разом з тим у процесуальній науці відмічалось, що між сутністю диспозитивності та її функціональною роллю

не варто ставити знак рівності²⁹. Тому дослідження диспозитивності як засади, що визначає рух судочинства, дає лише можливість пізнати його функціональне призначення, не сприяючи розкриттю його сутності, не відповідаючи на запитання, що ж власне являє собою диспозитивність.

Вихідним моментом при формулюванні диспозитивності є виявлення її характерних ознак. Теоретики процесу створили основу для продовження поглибленого вивчення вчення про диспозитивність і практики його застосування, а також його вдосконалення. Вважаємо, що можна виділити наступні ознаки, які характеризують диспозитивність.

Диспозитивність визначає наперед можливості заінтересованих осіб вибирати різні за своєю спрямованістю дії. Приміром, особа, котра має інтерес може вибрати спосіб захисту свого порушеного чи оспорюваного права шляхом звернення до державного судового органу або до іншого, альтернативного, який також має повноваження розглядати і розв'язувати правові конфлікти. Крім того, суб'єкт права може взагалі відмовитися від звернення до будь-якого органу.

Конкретний судовий процес після початку зв'язаний у своєму русі також волевиявленням заінтересованих осіб. Навіть у випадку порушення провадження у справі за ініціативою осіб, які не мають матеріально-правової заінтересованості (наприклад, прокурор, державні органи, органи місцевого самоврядування) можливість впливати на подальшу долю спору все одно належить позивачу, його бажання є головним для продовження процесу або відмови від поданого позову. Тільки від волі особи, яка звернулася до суду, може залежати виникнення і рух процесу.

Виконуючи ту чи іншу процесуальну дію, заінтересована особа вибирає за власним розсудом найсприятливіший для неї варіант поведінки: або активними діями добиватися виконання поставлених перед собою завдань, або навпаки, пасивно спостерігати за тим, що відбувається у процесі.

В основі тієї чи іншої дії лежить інтерес як головний спонукач вибору. При його відсутності судочинство стає безпредметним. Власний інтерес примушує заінтересовану особу визначитися з цілями, досягнення котрих їй необхідне, використовуючи при цьому надані законом можливості діяти. Для захисту конкретного суб'єктивного права надані також і права розпорядження.

Диспозитивність не може означати всюдозволеність. Воля, інтерес і поведінка суб'єктів у процесі повинні бути в разі необхідності обмежені заборонами на ті чи інші дії. Наприклад, суд має контролювати окремі процесуальні дії сторін (мирова угода, визнання позову, відмова від позову).

Таким чином, виходячи із названих вище ознак, диспозитивність можна визначити як закріплене нормами процесуального законодавства основне положення, відповідно до котрого в межах, встановлених законом, суб'єкти, які звернулися до суду, мають можливість виконувати різноманітні дії щодо захисту своїх прав за своєю волею і враховуючи свої інтереси, а діяльність суду визначається волевиявленням таких осіб.

Висновки. Самобутню історію свого становлення має і принцип диспозитивності, окремі елементи котрого беруть свій початок у давньоруському тяжбежному процесі. Посилення державності, публічності, переважання протягом тривалого часу слідчої моделі судочинства, часті зміни законодавства і його суперечливість призвели до того, що ідеї диспозитивності, які по суті виражають свободу вибору, отримали найбільше законодавче втілення лише в Статутах цивільного судочинства 1864 і 1895 років. Саме у цей період почала формуватися вітчизняна наука про судочинство, котра зазнала впливу західноєвропейських процесуальних шкіл і традицій. Слідом за німецькими і австрійськими процесуалістами, вітчизняні вчені у своїх дослідженнях розвивали доктрину визнання диспозитивності як самостійного, окремого від змагальності, принципу судочинства. Зміни державного устрою спричинили спроби наповнити принцип диспозитивності новим змістом, відмінним від класичної теорії розпорядження. Так була обґрунтована і знайшла відбиття у кількох кодифікаціях законодавства двоєдина основа диспозитивності у радянському судочинстві – ініціатива сторін в поєднанні з активністю суду, прокуратури та інших державних і суспільних організацій.

Аналізуючи спадщину вчених-процесуалістів і пропоновані сьогодні підходи до розуміння явища, яке розглядаємо, варто зазначити посилення тенденції повернення до дореволюційної теорії розпорядження, проте досі не подолані її недоліки у питаннях термінології та змісту. Ми підтримуємо концепцію диспозитивності як рушійної засади судочинства, водночас вважаємо, що вона дозволяє виявити тільки функціональне призначення, не розкриваючи самої сутності принципу. В основі авторського погляду і сформульованого у статті поняття диспозитивності лежать такі ознаки: можливість заінтересованих осіб вибирати різні за спрямованістю дії, воля особи, від котрої залежать виникнення і рух процесу; інтерес, що виступає головним фактором при виборі варіантів поведінки; розпорядчі правомочності сторін; обмеження волі, інтересу і поведінки в разі необхідності.

1. Кутафін О. Е., Лебедев В. М., Семигин Г. Ю. Судебная власть в России: история, документы: в 6 т. Т. 1. Начала формирования судебной власти. Москва: Мысль, 2003. С. 17, 59. 2. Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства. Соч. Кронида Малышева. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. Т. 1. С. 57. 3. Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис). Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. С. 92-94, 108, 109; Сокальська О. В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. С. 5, 12. 4. Отечественное законодательство XI-XX веков: пособие для семинаров. Часть 1 (XI–XIX века) / Под ред. проф. О. И. Чистякова. Москва: Юрист, 1999. С. 48, 49. 5. Кутафін О. Е., Лебедев В. М., Семигин Г. Ю. Судебная власть в России: история, документы: в 6 т. Т. 2. Период абсолютизма. Москва: Мысль, 2003. С. 145. 6. Яблочков Т. М. К учению об основных принципах гражданского процесса: Сб. статей памяти проф. Г. Ф. Шершеневича. Москва, 1915. С. 275, 276. 7. Гражданский процесс. Хрестоматия:

Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. проф. М. К. Треушникова. Москва: «Издательский Дом «Городец», 2005. С. 207, 208. **8.** Гредескул Н. А. К оценке теории состязательного начала в гражданском процессе. *Журнал юридического общества при Императорском С.-Петербургском Университете*. 1898. Кн. 3. С. 53. **9.** Яблочков Т. М. К учению об основных принципах гражданского процесса. *Сб. статей памяти проф. Г. Ф. Шершеневича*. Москва, 1915. С. 276. **10.** Плешанов А. Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики. Москва: Норма, 2002. С. 16, 17; Сапожников С. А. Принцип диспозитивности в гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. С. 32. **11.** Васковский Е. В. Курс гражданского процесса. Москва: Издание Бр. Башмаковых, 1913. С. 355. **12.** Рязановский В. А. Единство процесса. Москва: Городец, 2005. С. 59, 60. **13.** Сапожников С. А. Принцип диспозитивности в гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. С. 34. **14.** Сапожников С. А. Принцип диспозитивности в гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. 67. **15.** Ярошенко Т. В. Принцип диспозитивности в современном российском гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1998. С. 39-57. **16.** Клейнман А. Ф. Советский гражданский процесс: учеб. для юрид. высш. учебн. заведений. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1954. С. 56; Советский гражданский процесс: учебник для юрид. ин-тов и фак-тов / Под ред. засл. деятеля науки РСФСР проф. А. Ф. Клейнмана. Москва: Изд-во МГУ, 1964. С. 26, 27. **17.** Орлова Л. М. Принцип диспозитивности в советском гражданском процессуальном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1970. С. 9; Советский гражданский процесс: учебник для юрид. ин-тов и фак. / под ред. С. Ю. Каца, Л. Я. Носко. Киев: Вища школа, 1982. С. 31; Советский гражданский процесс: учебник для вузов по спец. «Правоведение» / под ред. М. К. Треушникова. Москва: Изд-во МГУ, 1989. С. 55, 56. **18.** Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. Москва: Юрид. лит, 1982. С. 118. **19.** Андрушко А. В. Принцип диспозитивности гражданского процессуального права Украины: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 2002. С. 7. **20.** Сапожников С. А. Принцип диспозитивности в гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. С. 71. **21.** Советское гражданское процессуальное право: учебное пособие для юрид. вузов и фак. / под ред. М. А. Гурвича. Москва: Высшая школа, 1964. С. 37-39. **22.** Боннер А. Т. Соотношение инициативы и активности сторон и суда в гражданском судопроизводстве. *Советское государство и право*. 1983. № 8. С. 12-18; Боннер А. Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права: учебное пособие. Москва: Изд-во ВЮЗИ, 1987. С. 34. **23.** Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1970. С. 67. **24.** Плешанов А. Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики. Москва: Норма, 2002. С. 37, 94. **25.** Гуреев П. П. Защита личных и имущественных прав. Москва: Наука, 1964. С. 10. **26.** Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1970. С. 69. **27.** Сапожников С. А. Принцип диспозитивности в гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. С. 80-81. **28.** Боннер А. Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права: учебное пособие. Москва: Изд-во ВЮЗИ, 1987. С. 37. **29.** Плешанов А. Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики. Москва: Норма, 2002. С. 36, 37.

References

1. Kutafyn O. E., Lebedev V. M., Semyhyn H. Yu. *Sudebnaia vlast v Rossy: ystoriya, dokumenty*. V 6 t. T. 1. Nachala formirovaniya sudebnoi vlasty. Moskva: Misl, 2003. 701 s. [rus].
2. Malishev K. Y. *Kurs hrazhdanskogo sudoproizvodstva*. Soch. Kronida Malisheva. 2-e yzd., yspr. y dop. SPb.: Typ. M. M. Stasiulevycha, 1876. T. 1. 484 s. [rus].
3. Reznikov A. V. *Mahdeburzke pravo: ukrainski variatsii na temu yevropeiskyykh tradytsii (istoryko-pravovyi narys)*. Luhansk: RVV LDUVS, 2006. 208 s. [rus].
4. Sokalska O. V. *Sudoustrii ta sudochynstvo v Ukraini (XVI – pochatok XVII st.: Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2006. 20 s. [rus].*
5. *Otechestvennoe zakonodatelstvo XI-XX vekov: Posobyie dlia semynarov. Chast 1 (KhI-KhIkh veka) / Pod red. prof. O. Y. Chystiakova*. Moskva: Yuryst, 1999. 463 s. [rus].
6. Iablochkov T. M. K ucheniyu ob osnovnikh pryntsypakh hrazhdanskogo protsessa. *Sb. statei pamiaty prof. H. F. Shershenevycha*. Moskva, 1915. S. 275-318. [rus].
7. *Hrazhdanskiy protsess. Khrestomatia: Uchebnoe posobyie. 2-e yzd., pererab. y dop. / Pod red. prof. M. K. Treushnykova*. Moskva: «Yzdatelskiy Dom «Horodets», 2005. 896 s. [rus].
8. Hredeskul N. A. K otsenke teoryi sostiazatel'nogo nachala v hrazhdanskom protsesse. *Zhurnal yurydycheskogo obshchestva pry Ymperatorskom S.-Peterburhskom Unyversytete*. 1898. Kn. 3. S. 40-55 [rus].
9. Iablochkov T. M. K ucheniyu ob osnovnikh pryntsypakh hrazhdanskogo protsessa. *Sb. statei pamiaty prof. H. F. Shershenevycha*. Moskva, 1915. S. 275-318 [rus].
10. Pleshanov A. H. *Dyspozitivnoe nachalo v sfere hrazhdanskoi yurysdyktsyy: problemi teoryi y praktyky*. Moskva: Yzdatelstvo Norma, 2002. 352 s. [rus].
11. Vaskovskiy E. V. *Kurs hrazhdanskogo protsessa*. Moskva: Yzdanye Br. Bashmakovich, 1913. 691 s. [rus].
12. Riazanovskiy V. A. *Edynstvo protsessa*. Moskva: Horodets, 2005. 80 s. [rus].
13. Sapozhnikov S. A. *Pryntsyp dyspozitivnosti v hrazhdanskom protsesse: Dys. ... kand. yuryd. nauk. Moskva, 2006. 200 s. [rus].*
14. Sapozhnikov S. A. *Pryntsyp dyspozitivnosti v hrazhdanskom protsesse: Dys. ... kand. yuryd. nauk. Moskva, 2006. 200 s. [rus].*
15. Iaroshenko T. V. *Pryntsyp dyspozitivnosti v sovremennom rossiyskom hrazhdanskom protsesse: Dys. ... kand. yuryd. nauk. Moskva, 1998. 160 s. [rus].*
16. Kleinman A. F. *Sovetskiy hrazhdanskiy protsess. Ucheb. dlia yuryd. voishh. uchebn. zavedenyi*. Moskva: Yzd-vo Mosk. un-ta, 1954. 407 s. [rus].
17. Orlova L. M. *Pryntsyp dyspozitivnosti v sovetskom hrazhdanskom protsessualnom prave: Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 1970. 17 s. [rus].*
18. Semenov V. M. *Konstitutsionnie pryntsypi hrazhdanskogo sudoproizvodstva*. Moskva: Yuryd. lyt, 1982. 152 s. [rus].
19. Andrushko A. V. *Pryntsyp dyspozitivnosti tsyvil'nogo protsesual'nogo prava Ukrainy: Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2002. 17 s. [ukr].*
20. Sapozhnikov S. A. *Pryntsyp dyspozitivnosti v hrazhdanskom protsesse: Dys. ... kand. yuryd. nauk. Moskva, 2006. 200 s. [rus].*
21. *Sovetskiy hrazhdanskiy protsess. Uchebnyk dlia yuryd. yn-tov y fak-tov / Pod red. zasl. deiatelia nauky RSFSR prof. A. F. Kleinmana*. Moskva: Yzd-vo MHU, 1964. 453 s. [rus].
22. Bonner A. T. *Sootnosheniye ynytsyatyvi y aktivnosti storon y suda v hrazhdanskom sudoproizvodstve. Sovetskoe gosudarstvo y pravo*. 1983. № 8. S. 12-18 [rus].
23. Hukasian R. E. *Problema ynteresa v sovetskom hrazhdanskom protsessualnom prave*. Saratov: Pryvolzh. kn. yzd-vo, 1970. 190 s. [rus].
24. Pleshanov A. H. *Dyspozitivnoe nachalo v sfere hrazhdanskoi yurysdyktsyy: problemi teoryi y praktyky*. Moskva: Yzdatelstvo Norma, 2002. 352 s. [rus].
25. Hureev P. P. *Zashchita lychnikh y ymushchestvennikh prav*. Moskva: Nauka, 1964. 112 s. [rus].
26. Hukasian R. E. *Problema ynteresa v sovetskom hrazhdanskom protsessualnom prave*. Saratov: Pryvolzh. kn. yzd-vo, 1970. 190 s. [rus].
27. Sapozhnikov S. A. *Pryntsyp dyspozitivnosti v hrazhdanskom protsesse: Dys. ... kand. yuryd. nauk. Moskva, 2006. 200 s. [rus].*
28. Bonner A. T. *Sootnosheniye ynytsyatyvi y aktivnosti storon y suda v hrazhdanskom sudoproizvodstve. Sovetskoe gosudarstvo y pravo*. 1983. № 8.

S. 12-18 [rus]. 29. Pleshanov A. H. Dyspozytyvnoe nachalo v sfere hrazhdanskoi yurydyktsyy: problemi teoryy y praktyky. Moskva: Yzdatelstvo Norma, 2002. 352 s. [rus].

Tymchenko Hennadiy. Dispositive principle in civil proceedings: the evolution of views and modern understanding

The research of the historical and legal context of dispositive principle in civil proceedings is given. It is noted that certain elements of dispositiveness originate from the ancient Kyiv Rus litigation process. The strengthening of government, publicity, the long-standing predominance of the investigative model of justice, frequent changes in legislation and its contradictions led to the fact that the ideas of dispositive principle, which express freedom of choice, received the greatest legislative embodiment only in the Civil Procedure Statutes of 1864 and 1895. It was during this period that the domestic science of justice began to take its formulation, which was influenced by Western European procedural schools and traditions. Thus, domestic scholars have developed the doctrine of recognizing dispositiveness as an independent, separate from adversarial, principle of justice. Changes in the state system led to attempts to fill the dispositive principle in new content, which could be different from the classical theory of order. This justified and reflected the dual basis of dispositiveness in the Soviet judiciary that was established in several codifications of legislation and which was about the initiative of the parties in combination with the activity of the court, prosecutor's office and other state and public organizations.

Analysing the legacy of procedural scholars and the approaches proposed today to understand the phenomenon which are considering, it should be noted the growing trend back to pre-revolutionary theory of order. At the same time, there are still some lacks its shortcomings in terms of terminology and content.

The author's view and the concept of dispositive principle formulated in the article are based on the following features: the ability of interested person to choose different actions, the willpower of the person on whom the origin and movement of the process depend; interest, which is the main factor in choosing behaviour; administrative powers of the parties; restriction of willpower, interest and behaviour if it is necessary.

Key words: civil proceedings, dispositive principle, administrative rights of the parties, adversarial proceedings, judicial reform.